

ביאור "מגלגלין בטופח" על פי הרמב"ם

בפאה פ"ה מ"ג מצאנו מחלוקת בין התנאים ביחס לגלגול בטופח: "אין מגלגלין בטופח", דברי ר' מאיר; וחכמים מתירין, מפני שאפטר².³ לא ברורה כוונת המשנה בביטוי "מגלגלין בטופח", ובעקבות כך נחלקו פרשני המשנה. במאמר זה נסקור את הפרשנויות השונות שניתנו, גם לפעולת הגלגול וגם לזיהוי הטופח, ונתמקד בהסברו של הרמב"ם בפירוש המשנה. בעקבות זיהוי הטופח אצל הרמב"ם נבחן את ההשפעה של פרשנותו על הלכות כלאיים ועל פסק ההלכה בעניין גלגול הטופח.

פרשנות הראשונים

הערוך בערך 'טופח' ב כתב: "אין מגלגלין בטופח, פירש רבי דניאל ז"ל שלא ירבע שדהו כל כך שתהא טופח על מנת להטפיה, מפני שמזיק".⁴ על פי דבריו משמע ש"אין מגלגלין" פירושו אין משקים את השדה (בגלגל) בשיעור רב של מים. "בטופח" הכוונה כדי שיהא השדה טופח, כלומר לח מאוד. איסור זה נובע מכך שהלקט הנמצא בשדה ייפסד, ובכך ייגרם נזק לעניים.

1. בצורה ייחודית זו ניקד הרמב"ם במהדורתו למשנה. ברוב כתבי היד כתוב 'טופח' אך בכמה כתבי יד מופיע 'טופיח' על פי הפרשנות המקשרת את המשנה להשקיה. ראה: נ' זק"ש (עורך), **משנה זרעים, עם שינויי נוסחות מכתבי היד של המשנה**, כרך ראשון, ירושלים תשל"ב, עמ' קכט, הערה 15.
2. בכמה מכתבי היד של המשנה (קמברידג' וכן בנוסח המשנה של הירושלמי כ"י לייזן), כמו גם על פי נוסח התלמוד הירושלמי הגרסה היא "שאפטר". ראה: נ' זק"ש (לעיל, הערה 1), עמ' קכט, הערה 17. מכאן אנו למדים כי נוסח משנת הרמב"ם הוא לא על פי הירושלמי דווקא, וכנראה שבכל משנה התאים הרמב"ם את גרסתו על פי נוסחי כתבי היד של המשנה שהיו מצויים לפניו. עוד על נוסח הרמב"ם למשנה ראה: י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים תש"ח, עמ' 1276; ד' רוזנטל, **משנה עבודה זרה**, מהדורה ביקורתית, ירושלים תשמ"א, עמ' 8.
3. ציטוטי המשנה במאמר זה הם על פי **נוסח המשנה שבפירוש הרמב"ם למשנה מסכת פאה** – **מהדורה מבוארת** (עתיד לראות אור בקרוב בהוצאת מעליות). הרמב"ם ניקד חלק מהמילים שבמשנה ואנו העתקנו ניקוד זה.
4. מהד' קאהוט, ניו יורק תשט"ו, חלק ד, עמ' 60.

הר"ש סירליאו (ספרד, לפני 1492 - ירושלים, לפני 1555) כתב בפירושו לפאה פ"ה מ"ג ש'אין מגלגלין' פירושו: אין נושאים ואין נותנים עם העניים ואין מחשבים את הנזק שנגרם להם בעקבות ההשקאה.

באופן דומה, שהמשנה מדברת על השקיה ורטיבות של השדה, הסביר הריבמ"ץ (ר' יצחק בן מלכיצדק מסימפונט, איטליה, המאה ה-12): "אין מכניסין פועלין בשדה לקוצרה כשהיא מטופחה ומרובצת ממים, שהעניים אינם יכולים לבוא, וחכמים אומרים מגלגלים, ואע"ג דאיכא פסידא לעניים, לא חיישינן".

המשותף לשלושת הפירושים הללו הוא שהמילה 'טופח' כוונתה טופיח, כלומר רטיבות, והדבר קשור בדרך כלשהי להשקיית השדה הגורמת הפסד לעניים. גישה זו נתמכת על ידי התוספתא: "המרבץ את שדהו כדי שלא יכנסו עניים לתוכו. אם היה הזיקו מרובה על של עניים – מותר; ואם היזק העניים מרובה על שלו – אסור. ר' יהודה אומר, בין כך ובין כך מלקט ומניח על גבי גדר, והעני בא ונוטל את שלו".⁵ הרי שמדובר על השקיה.

בדרך זו הלכו גם כמה מהפרשנים המודרניים למשנה. חנוך אלבק הסביר ש'אין מגלגלין בטופח' פירושו שאין משקים את השדה בגלגל שבו מצויים כדים (שהם הטפיחים).⁶ הרי כאן כבר הסביר גם את הפועל 'מגלגלים' שיש גלגל שבו נעים הכדים שבהם משקים את השדה. פירוש דומה לזה של אלבק מצאנו אצל קראוס⁷ אך הוא חידש שהטופח הוא 'נעורה' שהוא למעשה גלגל השקיה המונע בזרם המים.⁸ גם דניאל שפרבר⁹ הלך בדרך זו, אך לדעתו לא מדובר בהשקיה אלא בגלגול עומרים רטובים על מנת לייבשם. הבעיה עליה מדברת המשנה היא שבגלגול מכסים העומרים של בעל הבית את הלקט השייך לעניים.¹⁰

הרמב"ם הלך בכיוון אחר ובפירושו למשנה כתב: "מלת מגלגלין, מורה בלשונם על השגרה ואי ההקפדה. וטופח, שם מין ממיני הזרעים דומה מאד לשעורים

5. תוספתא פאה פ"ב ה"כ, מהד' ליברמן עמ' 49.
6. ח' אלבק, פירוש למשנה, ירושלים תשי"ב, ובהשלמות שם, עמ' 346.
7. S. Krauss, *Talmudische Archaeologie* 2, Leipzig 1910-1912, p. 167, ושם עמ' 549, הערה 131.
8. לדיון מקיף על מתקני ההשקיה בתקופה העתיקה תוך התייחסות להשקיה בעזרת גלגל הנהר, ראה: א' מילוא, מיתקן האנטיליה והשימוש בו בארץ ישראל בתקופה הרומית והביזנטית לאור המקורות והמצא הארכיאולוגי, עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"א. מילוא דן בהסברים לביטוי "מגלגלין בטופח" בעמ' 99-100.
9. ד' שפרבר, 'אין מגלגלין בטופח', חלמיש 4, תשמ"ז, עמ' 30-31.
10. הסבר זה קשה מפני שהמשנה פסקה הלכה בצורה מפורשת על מקרה זה: "גדיש שלא לוקט תחתיו – כל הנוגעות בארץ הרי הן שלעניים" (פאה פ"ה מ"א). אם כן אם גלגל את העומרים על לקט – כל הנוגע בקרקע דינו כלקט, וכלל אין מקום למחלוקת של ר' מאיר וחכמים במשנה.

ביאור "מגלגלין בטופח" על פי הרמב"ם

בפעולתו, וקורין אותו הרופאים 'קרטמאן'¹¹. לדעת הרמב"ם מדובר בצמח בשם 'טופח' והדיון בין התנאים במשנה הוא האם ניתן לקצור צמח זה בצורה חופשית בשדה, או שיש להקפיד במהלך הקציר שלא ייפול על גבי הארץ מפני שהעניים המלקטים עלולים להינזק מכך. באופן דומה הסביר ר' עובדיה מברטנורא, רק שזיהה את הצמח באופן אחר מהרמב"ם.

מצאנו המשכיות גם לקו פירושים זה, שטופח הוא סוג של צמח, מבין פרשני המשנה המודרניים. יהודה פליקס הסביר כי מדובר בסוג של קטניות שתלשו אותם מהארץ על ידי גלגול, ובצורת איסוף זו כמעט שלא נושרים תרמילים ולעניים לא נותר מהלקט.¹²

קשה לקבוע איזה משני סוגי ההסברים נכון יותר. לפי שתי הגישות קשה להבין את השימוש במילה 'גלגול'. לפי הגישה הראשונה שמסבירה את המשנה ברטיבות והשקיה, מדוע המשנה דיברה דווקא על שיטת השקיה בגלגל? לפי השיטה השנייה שמדברת על סוג גידולים בעייתי, היכן מצאנו שימוש במילה גלגול במשמעות של אי־הקפדה?

נראה כי הסברו של הרמב"ם מבוסס על ההיכרות שלו עם הראליה החקלאית שבתקופתו, והוא העדיף להיות מותאם עם שאר המקומות במשנה בהם מוזכר הטופח. כמו כן יש להסבר הרמב"ם השלכות ביחס להלכות כלאיים כמו גם בדיני לקט.

הסבר הרמב"ם ל"אין מגלגלין בטופח"

הבסיס להסבר הרמב"ם הוא שהטופח המוזכר בפאה פ"ה מ"ג, הוא הטופח המוזכר בשאר הש"ס והוא מין של צמת. מכיוון שכך היה צריך הרמב"ם להסביר מה הכוונה של מגלגלין בטופח, וכן מה הבעיה למי שעושה זאת.

בתחילת דבריו הסביר הרמב"ם את מילת 'מגלגלין' וכתב: "מלת מגלגלין, מורה בלשונם על השגרה ואי ההקפדה". כוונת דבריו היא שמילה זו משמשת לפעמים לשון המשנה ("מורה בלשונם") כתואר השם ולא כפועל. במקרה שלנו מילה זו היא "אלאנדראג" ואלתסאמח" שפירושה אגביות¹³ ואי־הקפדה. כלומר הטופח נאסף יחד עם התבואה העיקרית בלי לשים לב באופן מיוחד על קיומו. נראה כי כוונת הרמב"ם לביטוי המופיע פעמים רבות במשנה כדוגמת 'גלגול שבועה' וכן שמגלגלים על אדם

11. נוסח המשנה שבפירוש הרמב"ם למשנה מסכת פאה (לעיל, הערה 3), פאה פ"ה מ"ג.

12. 'פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים-תל אביב תשכ"ג, עמ' 342-343, וחזר על הסברו במאמר 'למשמעות מגלגלין בטופח', חלמיש 6, תשמ"ח, עמ' 62-63.

13. ראה לדוגמה: פירוש המשנה לברכות פ"א מ"א (מהדורה מבוארת, הוצאת מעליות תשס"ד, עמ' ב): "ליעלמנא פאידיה פי אנדראג' אלכלאם" ותרגומו (שם): "כדי ללמדינו תועלת אגב הרצאת הדברים".

חובות נוספות,¹⁴ ביטוי שכוונתו היא שמכיוון שמחייבים את האדם בדבר מסוים שהוא בוודאי חייב בו, איננו מקפידים יותר ולכן מתווספים על חובה זו דברים נוספים. אם כן אין כוונת הרמב"ם לתרגם באופן מילולי את מילת 'מגלגלין' המופיעה במשנה¹⁵ אלא להסביר את עניינה.

אחרי שהסביר את המילה 'מגלגלין' מסביר הרמב"ם מהו הטופח: "וטופח, שם מין ממיני הזרעים דומה מאד לשעורים בפעולתו, וקורין אותו הרופאים¹⁶ 'קרטמאן'". בעוד ארבעה מקומות בפירוש המשנה (כפי שיפורט להלן) הסביר הרמב"ם את המילה 'טופח' ובכל המקומות חזר על אותו העיקרון שמדובר בצמח, אך בכל מקום הגדיר הרמב"ם את הדברים בצורה קצת שונה ויש חידוש בקריאת כל מקור בפני עצמו ובהכללת הדברים יחד.

נראה לי כי הסיבה שהרמב"ם העדיף את הסבר המשנה לפיו מדובר בלקט של שני סוגי צמחים (שאחד מהם טוב והשני פחות טוב), מאשר את הסבר הערוך כי מדובר בכלי שאיבה של מים, היא שמילה זו מופיעה במקומות נוספים בש"ס והרמב"ם העדיף הסבר אחיד לכל המקומות. לכן דרך השוואת המקורות השונים ניתן לבנות תמונה שלמה ביחס לצמח זה:

1. פאה פ"ו מ"ז: "כבר ביארנו שטופיח¹⁷ הוא מין זרעונים הידוע בשם 'קרטמאן' ויבולו מועט". בפאה פ"ה מ"ג כתב הרמב"ם כי הטופח מזיק את העניים אך לא כתב במה הנזק. בפאה פ"ו מ"ז כתב כי יבולו מעט, וייתכן כי הנזק לעניים הוא שאין להם לקט מרובה ממנו. בפאה פ"ה מ"ג כתב הרמב"ם כי הרופאים קוראים לו 'קרטמאן', ואילו בפאה פ"ו מ"ז כתב בסתם כי הוא נקרא 'קרטמאן' כנראה לא רק בפי הרופאים.

2. כלאיים פ"א מ"א: "הטופח, גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר, קרוב בטבעו לטבע השעורים ונקרא אצל הרופאים 'אלקרטמאן'. וכבר ביארנוהו במה שקדם". במקום זה הרמב"ם מתאר את הצמח בצורה מפורטת יותר. גם כאן מדמה אותו לא

14. ראה ביטויים דומים בכתובות פ"ח מ"א; בבא בתרא פ"א מ"ג; שבועות פ"ז מ"ח.
 15. פעמים רבות בפירוש המשנה מתרגם הרמב"ם את המילים של המשנה לערבית. ראה מה שכתבנו על כך בנספח לפירוש הרמב"ם למסכת ברכות (לעיל, הערה 13) בסעיף 'פירוש מילים של המשנה לערבית', עמ' תנח-תנט. נראה כי במקרה זה לא התכוון הרמב"ם לעשות זאת אלא לענות על הקושי בביטוי 'מגלגלין בטופח'.
 16. הרופאים מוזכרים בעשרות מקומות בפירוש המשנה לרמב"ם, ובמקומות רבים כתב הרמב"ם כיצד הם מכנים צמח מסוים. ראה לשון זו ממש בפירוש המשנה כלאיים פ"א מ"א; פ"א מ"ה; נדרים פ"ו מ"א; פ"ז מ"ב; מנחות פ"ח מ"ג; בכורות פ"ו מ"ב.
 17. כך מנוקד בפירוש המשנה בכתב יד של הרמב"ם. ראה לעיל (הערות 1, 3), שהבאנו את הניקוד השונה של אותה מילה בנוסח המשנה המובא על ידי הרמב"ם. יש פעמים רבות שהניקוד – ופעמים אף הכתיב – שונה בין המשנה לפירוש. ראה מה שכתבתי בנספח לפירוש המשנה לברכות (לעיל, הערה 13), עמ' תמז-תמח.

מבחינתו החיצונית אלא מבחינת טבעו (פעולתו), לשעורים, ומייחס את השם 'קרטמאן' לרופאים.

3. **שביעית פ"ט מ"ד:** "טפיחין, רבוי טפיח, והם הגרגרים הקשים ממיני התבואה והקטנית שאינן נזרעין אלא צומחין מאליהן ונשארין בארץ זמן רב מחמת יבשותן וקשיותן. והם בשאר המינים, כמו הטופח במין השעורים שגם הוא נקרא טופח כמו שביארנו כמה פעמים". בתחילת הפירוש מבאר הרמב"ם את המילה 'טפיחין' ומסביר שאלו כמו ספיחים הגדלים מאליהם, רק שהם ממיני התבואה והקטניות. בשדה השעורה הצמח שגדל מעצמו ונשאר באדמה זמן רב הוא הטופח. אם כן מצאנו מקור נוסף ממנו מתברר מה הנזק שיש בטופח, הוא נשאר באדמה והעניים אוספים אותו כלקט אבל הוא אינו באיכות השעורים.

4. **טבול יום פ"א מ"ב:** "כבר פירשנו טופח שהוא 'אלקרטמאן', והוא ממיני השעורים. ולדעת הרופאים פעולת שניהם קרובה זה לזה". גם כאן, כמו בפאה פ"ו מ"ז, מייחס הרמב"ם את השם 'אלקרטמאן' לכול, אך מייחס לרופאים את הקביעה שפעולת השעורים ופעולת הטופח זהה. במקום זה כותב הרמב"ם לראשונה כי מדובר במין ממיני השעורים, ולא רק שדומה לו חיצונית או בפעולתו ובטבעו.

מדברי הרמב"ם בחמשת המקומות בפירוש המשנה מתברר כי צמח זה גדל בצורה עצמאית בשדות השעורה, כפי שהספיחים גדלים בשדות התבואה והקטניות. הם יבשים וקשים ובשל כך אינם מתאימים לאכילת אדם, וכאשר הם מתערבבים עם השעורים בלקט הדבר פוגע בעניים כי מה שהם מלקטים כולל בתוכו שעורים עם מין אחר שאינו ראוי כל כך למאכל. יתרה מזו, לפי אחד הזיהויים המוצעים להלן, אכילה מרובה שלו יכולה אף להזיק.¹⁸

מי הוא הטופח?

הזיהוי של צמח הטופח אינו חד־משמעי. ברוך צ'יזיק כתב בספרו **אוצר הצמחים**¹⁹ כי צמח הטופח המוזכר במשנה הוא הטופח תרבותי הנקרא *Lathyrus sativa*. אחרים זיהו את הטופח שבמשנה עם הטופח החמצתי *Lathyrus cicera*.²⁰ על פי הזיהויים האלה הטופח שבמשנה וברמב"ם הוא אחד ממיני הקטנית המוכרת כיום כטופח (*Lathyrus*). הסוג טופח שייך למשפחת הפרפרניים ומונה כ־160 מינים של עשבונים

18. ראה להלן, הערה 34.

19. ב' צ'יזיק, **אוצר הצמחים**, הרצליה תשל"ב, עמ' 823.

20. ראה: I. Löw, *Die Flora der Juden*, Vol. 2, Wien-Leipzig 1924, p. 437; ש' ליברמן,

תוספתא כפשוטה, תרומות ו, יא, עמ' 389.

חד-שנתיים או רב-שנתיים. בישראל גדלים 15 מינים של טופח (ראה איור מספר 1) מהם רק טופח הגליל הוא רב-שנתי והשאר הם חד-שנתיים.²¹ תימוכין לזיהוי זה אפשר למצוא בהסבר לשוני של הרב יוסף קאפח: כפי שראינו, הרמב"ם כתב (פירוש המשנה פאה פ"ה מ"ג; שם פ"ו מ"ז; כלאיים פ"א מ"א; טבול יום פ"א מ"ב) כי הטופח הוא 'אלקרטמאן'. רבנו נתן אב הישיבה ז"ה את הצמח עם 'אלגלבאן',²² וכך כתבו הגאונים בפירושים לסדר טהרות על המשנה בטבול יום פ"א מ"ב.²³ במשנה כלאיים פ"א מ"א כתוב כי "הפורקדן והטופח... אינן כלאיים זה בזה" הרי שהם מאותו המין, ושם ביאר הרמב"ם כי ההפורקדן הוא 'אלגלבאן' (שהוא לכל הדעות מין קטנית),²⁴ והעיר הרב יוסף קאפח²⁵ שקרטמאן קרוב לפורקדן,

איור מספר 1: טופח ריסני (צילום: מ' כסלו)

21. ע' אלון, החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 10, תל אביב 1982, עמ' 186-187; נ' פינברון-דודן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים 1991, עמ' 373-378.
22. ששה סדרי משנה שפירש רבינו נתן אב הישיבה, מהד' הרב יוסף קאפח, ירושלים תשט"ו, בביאורו למשנה פאה פ"ה מ"ג. וראה גם שם ביאורו לכלאיים פ"א מ"א (עמ' 31).
23. י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים-תל אביב תשמ"ב, עמ' 136.
24. על זיהוי הפורקדן ראה: י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 74, 121; ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים – תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס, עמ' 96-97.
25. פירוש המשנה, מהד' הרב יוסף קאפח, פאה פ"ה מ"ג, עמ' קיב-קיג, הערה 11.

והערבים מחליפים שמותיהם: יש מקומות שקוראים לפורקדן קרטמאן ולטופח גלובאן, ויש מקומות שקוראים לגלובאן גם בשמו וגם בשם קרטמאן, ויש שמחליפים. הרי שהזיהוי של הרמב"ם דומה לזיהוי הגאונים ורבנו נתן אב הישיבה. אם אכן הרמב"ם גם נהג כדרך הערבים ולא הבחין בין הכינויים, הרי שהטופח והפורקדן שניהם מיני קטנית דומים זה לזה.²⁶ חיזוק לגישה זו ניתן להביא מאחד מחיבוריו הרפואיים של הרמב"ם,²⁷ שם הסביר כי ג'לבאן הוא הטופח המדברי.

ברם, נראה שקשה להסביר כך בדברי הרמב"ם, מפני שבפירוש המשנה כלאיים הקפיד הרמב"ם לומר שהטופח נקרא (על ידי הרופאים) 'אלקרטמאן', ולא מצאנו באף מקום שהחליף את הכינויים וכינה טופח 'גלובאן' ופורקדן 'קרטמאן', ואדרבא בפירוש המשנה טבול יום פ"א מ"ב כתב באופן מפורש שטופח הוא ממיני השעורים. הרי נראה כי התכוון למין דגן דווקא.

כזיהויו של הרמב"ם מצאנו גם אצל הגאונים בשם רב שרירא גאון: "הטופח – הרטמאן";²⁸ וגם אצל נושאי כליו של הרמב"ם. ראה לדוגמה אצל תנחום הירושלמי שכתב באלמרשד אלכאפי: "כיוון בשם הזה למין שעורים הנקרא 'קרטמאן' והם כינוהו טופח וגם טפית...";²⁹ וכן אצל ר' אשתורי הפרחי שכתב: "הטופח הוא הרטמאן".³⁰

על כן נראה שיש ללכת בעקבות דבריו של י' פליקס, שפקפק בזיהוי הטופח שברמב"ם עם הצמח הקרוי כיום טופח (*Lathyrus*). לדעת פליקס כלל לא מדובר בסוג של קטניות אלא הכוונה לסוג גרוע של שעורים.³¹ כמו כן, נראה לקבוע על פי לעף³² שבערבית – כמו גם בסורית – חורטומן כמו גם קורטמן מציינים שם כולל לדגני בר. ניתן אם כן להסיק, כי הטופח בפירושו של הרמב"ם – 'קרטמאן' – הוא

26. לא ניתן לנסות ולדייק מלשון הערבית של הרמב"ם. אמנם הוא כתב בפירוש המשנה פאה פ"ה מ"ג: "טופח, אסם נוע מן אנואע אלחבוב [שם מין ממני הזרעים]" וכאשר דיבר על מין דגן כתב (פירוש המשנה פאה פ"א מ"ד): "ושם תבואה נופל על חמשה מיני זרעונים [= אלחבוב]", אך עשה שימוש במילה זו גם לגרגרי הענבים. דראה פירוש המשנה פאה פ"ו מ"ה: "וְגִרְגָרִים, אלחבוב". הרי שמילה זו משמעותה גרגיר מכל מקום ולא דווקא של תבואה.
27. רמב"ם, **ביאור שמות הרפואות**, בתוך: **כתבים רפואיים**, ירושלים תשכ"ה, חלק ד, מס' 80, עמ' 34.

28. ש' אסף, **תשובות הגאונים**, ירושלים תש"ב, עמ' 175, 179.

29. **אלמרשד אלכאפי**, מהד' הדסה שי, ירושלים תשס"ה, ערך 'טפח', עמ' 229.

30. **כפתור ופרח**, מהד' בית המדרש להלכה בהתיישבות, ירושלים תשנ"ז, פרק נו, עמ' רסא.

31. ראה: י' פליקס, 'למשמעות מגלגלין בטופח' (לעיל, הערה 12), עמ' 63, הערה 12.

32. לעף (לעיל, הערה 20), עמ' 439-440, וכן נראה גם מדברי דלמן (G. Dalman, *Arbeit und*

Sitte in Palaestina 2, Hildesheim 1964, p. 270).

סוג גרוע של שעורים, דוגמת שעורת הבולבוסין (*Hordeum bulbosum*) – ראה איור מספר 2) ושעורת התבור (*Hordeum spontaneum*).³³ שני הזיהויים האפשריים של הטופח משנים את ההסבר בנוגע לטיב הנזק הנגרם לעניים מכך שהוא מתערב עם השעורה. על פי הסברנו שהטופח הוא סוג גרוע של תבואה, יש להסביר כי הנזק שהוא גורם לעניים נובע מאיכותו הגרועה, הפגיעה בעניים היא שטיב הלקט יורד משמעותית כאשר מעורב בו הטופח. אם מזהים את הטופח כצמח הקטנית, הנזק יכול להיות חמור הרבה יותר. מ' כסלו טען כי הסיבה שהטופח בעייתי לעניים היא שאכילה מרובה שלו גורמת לשיתוק של הרגליים.³⁴

איור מספר 2: שעורת הבולבוסין (צילום: י' מלמד).

33. סיכום של הדעות השונות ניתן למצוא אצל פליקס: י' פליקס, **כלאי זרעים והרכבה**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 37-41.
34. מחלה הנקראת לתיריזם. מחלה זו חשוכת מרפא והיא מופיעה עד היום בחלק מיבשת אפריקה בעיקר בשנות רעב. מ' כסלו, 'פשר מגלגלין בטופח על פי פירושו של הרמב"ם', **חלמיש** 8, תשנ"ג עמ' 38-41. ראה גם: הנ"ל, 'טופח תרבותי כצמח מאכל רעיל', **רתם** 29, תשמ"ט, עמ' 36-48. דבריו מבוססים על מאמרם של ד"ר פ כהן ומ' שטריינפלד, 'הרעלה בפול הטופח – הערות היסטוריות', **קורות** ז, תשל"ט, עמ' 569-572, ובחלק האנגלי שם: D.F. Cohn and M. Streifler, 'Neurelathyris historical notes', *Koroth* 7, 1978, pp. CXLVII-CLII ברם, קשה להניח שהרמב"ם ידע זאת ולא הזכיר את זה באף מקום שבו דן בטופח.

גם את פעולתו הרפואית של הטופח יש לחלק בהתאם לשני הזיהויים: לדברי הרמב"ם ביחס לפעולתו הרפואית של הטופח הדומה לפעילות השעורה, אנו מוצאים מקור בידיעות הרפואה קודם לתקופתו. ראה לדוגמה בספר **כפתור ופרח** (לעיל, הערה 30) בשם הרופא אבן סינא:³⁵ "הטופח הוא הרטמאן והוא נודע אצל הרופאים. ואמר עליו בן סינא, הרטמאן הם גרגרים חזקים ככח השעורים אבל הוא ממוצע בין השעורים והחטה, והגרש העשוי ממנו ועשבו יותר קובץ מגרש השעורים ועשבו", וכן במקורות נוספים.³⁶

מצד שני, הטופח מסוג הקטניות, הידוע בשם זה כיום, משמש ברפואה העממית כתרופה בדוקה נגד שלשול, כאמצעי ליצירת חלב אצל האם המינקת ולריפוי פצעי פנים: אכילת 20-50 גרם של זרעים ותרמילים – ירוקים או מבושלים – מרפאת שלשול; אכילת 30 גרם תרמילים ירוקים וזרעים, יומיום, בעונת ההנקה, יוצרת ומגבירה את החלב אצל האם המינקת. אכילת זרעי טופח בכמות העולה על הכמות הרשומה עלולה להזיק ולגרום לכאבי ראש.³⁷

כיצד ניתן לגדל טופח עם מין אחר יחד?

הרמב"ם מתאר מציאות שבה הטופח גדל ביחד עם השעורים. אמנם לא מדובר על זריעה מכוונת, אלא כמתואר בפירוש המשנה שביעית פ"ט מ"ד: "הם הגרגרים הקשים ממיני התבואה והקטנית שאינן נזרעין אלא צומחין מאליהן ונשארין בארץ זמן רב מחמת יבשותן וקשיותן. והם בשאר המינים, כמו הטופח במין השעורים". האם אין במצב זה כלאיים?

בכלאיים פ"א מ"א למדנו: "החיטים והזונין, אינן כלאיים זה בזה... הפול והספיר, והפורקדן והטופח, ופול הלבן והשעועית – אינן כלאיים זה בזה", וביאר שם הרמב"ם: "אמרו אינן כלאים זה בזה, כלומר כל אחד מהם עם הדומה לו". לאו דווקא הללו המנויים בדיוק במשנה, אלא כל זוג שדומה – אינם כלאיים זה בזה. כאשר פסק הרמב"ם משנה זו להלכה, כתב את העיקרון: "יש מינין בזרעים שיהיה המין

35. אביסינא (אבו עלי חוסיין אבן עבדאללה אבן א סינא), או בכינויו הנפוץ אבן סינא (980-1037), היה רופא, פילוסוף ומדען פרסי. הרמב"ם למד את שיטתו ברפואה. ראה: הרמב"ם, **פרקי משה ברפואה**, בתוך: **כתבים רפואיים**, ירושלים תשכ"א, חלק ב, מאמר עשרים ואחד, סעיף 67, עמ' 254.

36. ראה: אבן אלביטאר, ערך 'ח'רטאל', **אלג'אמע למפרדאת אלאדווייה ואלאעד'יה ב**, בולק 1874, עמ' 56. אבן אלביטאר היה רופא ספרדי שפעל בסוף האלף החמישי (המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה).

37. ראה: נ' קריספיל, **צמחי מרפא – מדריך שדה לצמחי המרפא של ארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 106; הנ"ל, **המדריך השלם לצמחי מרפא בארץ ובעולם**, אור יהודה תש"ס, עמ' 115.

האחד, נפרד לצורות הרבה, מפני שינוי המקומות והעבודה שעובדין הארץ, עד שייראה כשני מינין; ואף על פי שאין דומין זה לזה, הואיל והן מין אחד, אינן כלאיים זה בזה. ויש בזרעים שני מינין, שהן דומין זה לזה וצורת שניהן קרובה להיות צורה אחת; ואף על פי כן הואיל והן שני מינין, הרי אלו אסורים זה עם זה,³⁸ וכאשר הביא את הדוגמות מהמשנה מנה גם: "וכן החיטים עם הזונין... הפרקדן עם הטופח... אינן כלאיים זה בזה".³⁹

דרך אחת להסביר שאין כאן כלאיים היא מפני שטופח אינו מאכל אדם. בהלכות כלאיים פ"א ה"ד פסק הרמב"ם שרק במאכל אדם יש איסור כלאיים: "אין אסור משום כלאי זרעים, אלא זרעים הראויין למאכל אדם; אבל עשבים המרים, וכיוצא בהן מן העיקרין שאינן ראויין אלא לרפואה, וכיוצא בהן – אין בהן משום כלאי זרעים",⁴⁰ ואם הטופח משמש לרפואה אין בו איסור כלאיים.

דרך שנייה היא לומר שהטופח והשעורים אינם נחשבים לשני מינים. הדבר פשוט לפי שיטתנו לעיל, שמה שכתב הרמב"ם בזיהוי של טופח כ'קרטמאן' מכוון למין של שעורים גרועות. אולם גם לשיטת מי שמסביר כי יש לזהות את הטופח ברמב"ם כמין קטניות (*Lathyrus*), ניתן לומר שקטנית זו דומה במינה לשעורה, ולכן על פי הגדרת הרמב"ם מדובר במין אחד שנפרד ונראה כשני מינים: "ואף על פי שאין דומין זה לזה, הואיל והן מין אחד, אינן כלאיים זה בזה" (הלכות כלאיים פ"ג ה"א). אם כן, לעניין כלאיים, הטופח שגדל ליד השעורים נחשב כסוג של שעורה שגריריה קשים.

המסתבר ביותר הוא שיש לשלב את כל הדרכים: הטופח כאשר הוא גדל לצד השעורה,⁴¹ אין מטרת גידולו בפני עצמו אלא לרפואה, ואם אינו גדל עבור מאכל אדם אין בו משום כלאיים.⁴² כמו כן מדובר בטופח שהוא מין תבואה כשעורים ממש

38. הלכות כלאיים פ"ג ה"א א-ב.

39. שם ה"ד. ב' ציזיק (לעיל, הערה 19) ביקש להוכיח מהמשנה בפאה פ"ו מ"ז שאין איסור כלאיים בטופח (הקטנית) והשעורה. י' פליקס (לעיל, הערה 33, עמ' 39, הערה 50) התמודד עם טענה זו.

40. הכסף משנה על אתר תמה על הרמב"ם וסבר כי גם דברים הראויים רק למאכל בהמה אסור לזרוע כלאיים: "לכן נראה לי דלאו דוקא נקט רבינו מאכל אדם, אלא כל דבר שרוצה בקיומו אסור זה בזה, ואפילו אם רוצה בקיומו למאכל בהמה. ולא נתכוון רבינו לשלול אלא העשבים המרים בלבד". גם הט"ז (יר"ד סי' רצ"ב) כתב ככסף משנה. ייתכן שביחס לרפואה (עשבים מרים) גם בעלי דעות אלה יודו שמותר לזרוע כלאיים למרות שרוצה בקיומן.

41. יש מקרים בהם הטופח גדל כשדה שלם בפני עצמו, ראה: "קמ"ה ש... אין בה סאתים, אבל קאָה היא לעשות סאתים – אפילו היא של טופח, רואין אותה קאלו היא עננה של שעורים" (פאה פ"ו מ"ז).

42. בהסבר המשולב יש מענה לשאלה, אם הטופח אינו גדל עבור מאכל אדם מדוע יש להפריש ממנו מתנות עניים? אלא שאת המתנות יש לתת מהשעורה שהיא כן מיועדת למאכל אדם,

ביאור "מגלגלין בטופח" על פי הרמב"ם

או מין אחר שיצא מהשעורים למרות שאינו נראה כמוהו היום, וגם מסיבה זו אין בו משום כלאיים.

נראה גם כי פרשנותו של הרמב"ם נובעת, כמו רבים מפירושו⁴³, מהראליה של גידול הטופח כפי שהרמב"ם הכיר. בספרד, כמו גם בארץ ישראל, היה מקובל לגדל את השעורה עם מינים נוספים המיועדים למאכל בהמה. בשילוב של שני המינים הללו יש עזרה ותועלת לשניהם, יבול התערובת יותר גדול מאשר יבול שדה של מין אחד.⁴⁴ זורעים את שני המינים יחד. השעורה מתפתחת מהר יותר, ואילו דגני הבר זקוקים לקור של החורף על מנת להתפתח. קצב הגידול של דגני הבר אטי יותר בתחילה, ורק בזמן הפריחה הוא מקבל תאוצה. דגני הבר מספקים לשעורה חנקן הנוצר בשורשיהם, ומצד שני הם נשענים או מטפסים על השעורה במהלך ההתפתחות.⁴⁵

גם להסבר שטופח הוא קטנית יש תמיכה במציאות הראלית, מפני ששילוב של גידול כמות מועטה של טופח בצדי שדה שעורה היה מקובל בספרד בתקופת הרמב"ם.⁴⁶

"מגלגלין בטופח" בתוספתא ובתלמוד הירושלמי

על פי הסברו של הרמב"ם מדובר במשנה במין ספיח הגדל בשדה השעורים וכאשר בעל הבית קוצר את תבואתו הוא גם קוצר את אותו המין הגרוע. את צדי המחלוקת של התנאים הסביר הרמב"ם באופן הבא:

ר' מאיר אומר שאין לנהוג באי הקפדה באותו המין ולקצור אותו עם כל התבואה, מפני שהוא מזיק את העניים, שמא יהיה הלקט הנופל רק מאותו המין. וחכמים מתירים זאת, מפני שאומרים אפשר שיהיה הלקט מן התבואה המשובחת ולא מאותו המין (פירוש המשנה פאה פ"ה מ"ג).

בעל הבית מפריד בין שני המינים הגדלים בשדה ולוקח רק את המין הטוב, אבל משני המינים נופל לקט לארץ והם מתערבבים אחד עם השני. במקרה כזה נחלקו ר' מאיר וחכמים מה על בעל הבית לעשות. לדעת ר' מאיר, בעל הבית חייב לקצור רק

וכאשר אוספים את השעורה יחד עם הטופח, מתערבב בלקט גם המין שאינו ראוי למאכל אדם. אך באמת שאין חובה לתת מהטופח (כמין דגני בר) מתנות עניים.

43. הרמב"ם נהג לשלב את פירושו עם הראליה שהוא הכיר (הוא מביא דוגמות רבות מספרד וממצרים לדברים המתוארים במשנה), ובכך נתן חיות לדברי המשנה. ראה גם מאמרנו, 'עוללות – הלכה ומעשה', תחומין כח, תשס"ח, עמ' 367-355.

44. השעורה מתאימה יותר מהחיטה לגידול זה מפני שהיא מבשילה מוקדם יותר.

45. ראה: י' קוסטרינסקי, גידול תבואות, כרך ב: שעורה ושיבולת שועל, תל אביב תשכ"ו, עמ' 87.

46. כך כתב מ' כסלו, 'פשר מגלגלין בטופח' (לעיל, הערה 34), עמ' 39, בשם Franco Fernando Jubete.

את המין הטוב ולהקפיד שלא יתערבב במהלך הקצירה גם מהמין הגרוע. אם בעל הבית יקפיד בכך, הלקט יהיה מהמין הטוב, והמין הגרוע יישאר מחובר לקרקע, ובכך לא ייגרם הפסד לעניים. חכמים חולקים ואומרים שאין הפסד כל כך גדול לעניים גם אם בעל השדה קוצר את המין הגרוע, כי ייתכן שהלקט לא יהיה מעורבב, ויוכלו העניים לאסוף את המין הטוב ללא הפרעה.

לפאה פ"ה מ"ג יש מקבילה מבחינת המקרה בתוספתא: "המרבץ את שדהו כדי שלא יכנסו עניים לתוכו. אם היה הזיקו מרובה על של עניים – מותר; ואם הזיק העניים מרובה על שלו – אסור. ר' יהודה אומר, בין כך ובין כך מלקט ומניח על גבי גדר, והעני בא ונוטל את שלו".⁴⁷ כאן מתואר הנוהג לרבץ את השדה, וכתוצאה מפעולה זו העניים מפסידים את הלקט. מה היא פעולת הריבוע? ברור כי מדובר בשיטת השקיה, אך נראה שמשמשים בשם זה להשקיית השדה כאשר אין בשדה גידולים, ומשקים על מנת להכשיר את הקרקע לחריש, לזריעה או על מנת שיצמחו ספיחים ועשבי בר. אם כן הברייתא מדברת על פעולה הטובה לבעל הבית, אך מזיקה לעניים. כאן גם הדמיון לפאה פ"ה מ"ג:⁴⁸ פעולת הקציר בלי לשים לב לטופח טובה לבעל הבית אך מזיקה לעניים. בגלל הדמיון הענייני הזה דנה הגמרא על היחס של המקרה שבפאה פ"ה מ"ג לתוספתא (ירושלמי פאה פ"ה, יט ע"א):

תני, המרבץ שדהו עד שלא ירד עני לתוכה, אם הזיקו מרובה על של עני – מותר; ואם הזיק עני מרובה על שלו – אסור. רבי יהודה אומר, בין כך ובין כך מניח על הגדר והעני בא ונוטל את שלו. מחלפא שיטתיה דרבי יהודה [ר' יהודה סותר את דבריו] תמן הוא אומר, כשם שהוא מידל בשלו כך הוא מידל בשל עניים [מותר לדלל את העוללות בכרם יחד עם כל השדה למרות שבכך ממעט את העניים], וכאן [הוא אומר הכין?]

בברייתא אוסר ר' יהודה לבעל השדה לעשות פעולה הטובה לו אם היא מזיקה לעניים (הרטבת השדה), ואילו בפאה פ"ז מ"ה התיר ר' יהודה לדלל בגפנים גם אם זה פוגע בעניים.⁴⁹ ביחס לדיון בדברי ר' יהודה מכנה הגמרא את הברייתא כ'כאן' ואת פאה פ"ז מ"ה כ'תמן':

47. תוספתא פאה פ"ב ה"כ, מהד' ליברמן עמ' 49.
48. הראשונים שפירשו את המשנה שמדובר על השקיה, ביססו את דבריהם על דברי התוספתא. לשיטתם, התוספתא מדברת באותו מקרה הנידון במשנה. הרמב"ם רואה את התוספתא כפרשנות למשנה ולא כחזרה עליה. ראה פירוש הרמב"ם למשנה טהרות פ"ט ה"ט, שם ביסס הרמב"ם את פירושו למשנה על התוספתא וכתב: "ואמרו בגג ובמעטן, בארתו התוספתא באור שאין צריך עמו פירוש, וזה לשון התוספתא...". הרמב"ם עשה שימוש רב בתוספתא בכל פירוש המשנה כבר במהדורה הראשונה, ובהרבה מאוד מקרים הביא את דברי התוספתא כפירוש בלי להזכיר כי לדבריו המקור הוא בתוספתא.
49. ישנם כמה שלבים בהם מדללים את הכרם: בחורף מחליט בעל הכרם אלו וכמה זמורות להשאיר על כל גפן; בתחילת האביב הוא מבקר את החלטותיו, ועתה יכול הוא לדלל חלק

ביאור "מגלגלין בטופח" על פי הרמב"ם

תמן הן גרמו לעצמן ולא באו [שלא באו לאסוף את המגיע להם בשדה], ברם הכא הרי באו [אך הלקט נשטף במים, ובעל השדה לא מאפשר להם להיכנס כי הרטיב את שדהו ויש הזק בדריכה על קרקע רטובה]. מחלפא שיטתין דרבנין [גם חכמים סותרים את דבריהם] תמן אינון אומרים אם הזיקו מרובה על של עני וכאן] אינון און] אומרים הכין?

הגמרא מקשה גם על חכמים שלכאורה נראה כי יש סתירה בדבריהם. במקרה זה נראה כי הגמרא מכנה את הברייתא 'תמן', ואילו הסתירה היא מפאה פ"ה מ"ג, ולכן היא נקראת 'כאן'. נראה כי הסתירה היא: על פי המשנה חכמים מתירים לקצור את השעורים והטופח יחד, גם אם הלקט שלהם מתערבב, ולא מתחשבים בנזק שעלול להיגרם לעניים בשל כך. ואילו בברייתא התירו לבעל השדה לרבע את שדהו רק אם נזקו גדול מנזק העניים, כלומר מתחשבים ברמת ההפסד של העניים:

תמן אפשר ברם הכא איפשר.

הגמרא עונה 'תמן', בברייתא יכול בעל השדה לחכות עם ההשקיה, ולכן הוא צריך להמתין עד שיבואו העניים וייקחו את הלקט, אך בפאה פ"ז מ"ה אי-אפשר לקצור מין אחד מבלי השני מפני שהם גדלים ממש יחד. תשובת הירושלמי היא על פי גרסתם במשנה שחכמים מתירין מפני "שְׁאִיפְשָׁר". ייתכן שעל פי גרסת הרמב"ם⁵⁰ ההסבר לתשובת הגמרא יהיה שבברייתא בטוח יהיה הפסד לעניים ולכן יש מקום לבדוק של מי ההפסד גדול יותר, אך במשנה ייתכן שבכלל לא יהיה הפסד לעניים. על פי הסברנו את מהלך הגמרא מתברר המקור לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה המתאר את המחלוקת שבין ר' מאיר וחכמים. אמנם המשנה אינה עוסקת באותו המקרה בו דנה הברייתא, אך ר' מאיר אומר שיש להתחשב בנזק הנגרם לעניים גם במקרה שבמשנה, ויש חשש שכל הלקט יהיה מהמין הגרוע. נראה כי הרמב"ם הסיק דבר זה מההשוואה שעשתה הגמרא בין המשנה לברייתא. שהרי בברייתא הרבצת השדה גורמת להפסד של כל הלקט, ולכן גם ר' מאיר במשנה חושש למקרה (שאמנם רחוק מציאותית אך עדיין קיים) שכל הלקט יהיה מהמין הגרוע. חכמים עונים שהמקרה של המשנה קל מהמקרה של הברייתא, שהרי ייתכן שאין לעניים בכלל הפסד (דבר שהוא בלתי-אפשרי בהרבצת השדה) ולכן אינו צריך לטרוח ולשלם לעניים על ההפסד, גם אם לבסוף הוא התרחש בפועל. הסבר זה מבאר את המשך הירושלמי. הסוגיה ממשיכה:

מהשריגים שיצאו והחלו לצמוח מהזמורות; לאחר החניטה, כשכבר ניכרים ניצני האשכולות, יכול בעל הכרם לחזור ולדלל את כרמו, אך הפעם הוא מדלל את האשכולות. על סוגי הדילול השונים ראה במאמרנו (לעיל, הערה 43), עמ' 364-365.
50. ראה לעיל, הערה 2, שהרמב"ם גרס במשנה "וחכמים מתירין, מפני שְׁאִיפְשָׁר".

והא רבי מאיר אמר, אין מגלגלין ושמיין של בעל הבית בהפסידו. והא רבנין אמרין, מגלגלין ושמיין לענייין בהפסידן.

נראה כי קטע זה חולק על ההסבר הקודם. כאן הגמרא אומרת כי לדעת ר' מאיר, בעל הבית לא יכול לקטוף את הטופח יחד עם השעורה, אך את הנזק שנגרם לו בשל כך יכול הוא לגבות מהענייין, וכן לדעת חכמים מה שהתירו לבעל הבית לעשות, אינו פוטר אותו מלשלם לענייין על הפסדו. ברם, עמדה זו אינה מתיישבת עם ההיתר שבברייתא להשקות את השדה, שהרי הוא גורם נזק מוחלט לענייין ולא נזק חלקי. עצם ההיתר משמעותו שמותר לבעל הבית להזיק לענייין במקרה שכזה. זו גם הסיבה שהרמב"ם העמיד את מחלוקת ר' מאיר וחכמים במקרים הקיצוניים. לדעת ר' מאיר, כל הלקט יהיה מהטופח, ולדעת חכמים כל הלקט יהיה מהמין הטוב.⁵¹

סיכום

את דברי המשנה "מְגַלְגֵּלִין בַּטּוֹפֵחַ" ניתן להסביר בשתי דרכים. האחת: הטופח הוא צמח, ומחלוקת התנאים היא האם מותר ללקט את הטופח, בעל האיכות התזונתית הירודה, יחד עם צמח הגדל לידו בשדה (בדרך כלל שעורה). והשנייה: טופח פירושו הרטבת השדה, ומחלוקת התנאים היא האם מותר להרטיב את השדה בצורה שהלקט השייך לענייין ייפגע.

הרמב"ם העדיף את האפשרות הראשונה, מפני שביקש להישאר עקבי עם שאר הופעות הטופח שבמשנה. הטופח גדל יחד עם השעורה ואינם כלאיים זה בזה, או מפני שהטופח אינו מאכל אדם, או מפני שהטופח הוא מין מדגני הבר הדומה לשעורה.

להלכה הרמב"ם לא הזכיר את המקרה הייחודי הזה, מפני שמותר לגלגל בטופח כפי שמותר עם כל שאר המינים. במקרה שבוודאות בעל השדה מזיק לענייין, כמו במקרה שמתואר בתוספתא שמרבץ (= מציף את שדהו במים), אם ההיזק לבעל השדה במניעת הפעולה גדול מההיזק לענייין, הוא רשאי להציף את השדה אך ממידת חסידות ראוי לאסוף את הלקט ולהניח על הגדר. אם ההיזק של הענייין גדול יותר, אסור לבעל השדה להציף עד שיאספו הענייין את הלקט.

51. במשנה תורה הרמב"ם לא פסק בצורה מפורשת האם מותר לגלגל בטופח. ייתכן כי שתיקתו של הרמב"ם במשנה תורה נובעת מכך שנפסקה ההלכה כחכמים שמְגַלְגֵּלִין בַּטּוֹפֵחַ, אזי דין הטופח כדין שאר הגידולים ואין סיבה להזכיר אותו באופן מיוחד. יש מהאחרונים שסברו שהרמב"ם חזר בו, והסביר את המשנה בפאה פ"ה מ"ג כערוך ושיטתו, שמְגַלְגֵּלִין בַּטּוֹפֵחַ הכוונה השקיית השדה (ראה: ר' עקיבא איגר וחזון נחום על ההלכה במשנה תורה וכך גם טען מרדכי כסלו במאמרו 'פשר מגלגלין בטופח' [לעיל, הערה 34]). לי נראה שניתן להסביר את הדברים גם ללא הזדקקות לטענה שיש כאן חזרה, ואין זה ממטרת המאמר.